

BİRLEŞİK KELİMELER VE YAZILIŞLARI ÜZERİNE

Yazar S.K.

Perşembe, 23 Temmuz 2009 08:46 -

Türk Dil Kurumu Başkanlığına, orta okul ve lise düzeyindeki öğren-ciler ile bazı aydınlarımızdan, birleşik kelimelerin imlâ kılavuzundan imlâ kılavuzuna veya eserden esere, aynı kelimelerde bile bazan ayrı bazan bitişik yazılışlarına ilişkin soruları içeren mektuplar gelmektedir. Bu konuya ilgi duyanları imlâda kararsızlığa ve zorlanmaya düşüren hususlardan biri, Türk Dil Kurumunca yayımlanan 1985 öncesi İmlâ Kılavuzları ile 1985 ve daha sonraki yıllarda yayımlanan kılavuzlar arasında (sonuncusu 1993) birtakım yazılış ayrılıklarının bulunmasıdır: İlköğretim / ilk öğretim, orta-öğretim / orta öğretim, yükseköğretim / yüksek öğretim gibi. Ayrıca, çeşitli gazete ve dergi sütunlarında sık sık gözümüze ilişen "basınyayın kuruluşu", "basınyayın organı", "ölen çocukların mezarlarıyla birlikte anababaların etnik kökenleri..." (Milliyet, 3 Ekim 1993, 1. s. "Çirkinlik"); "Ankara Ha-vaalanından başlayarak kime rastladıysam aynı konu", "Hele onlardan bazıları o sırada gözönündeysen günah keçisi muamelesi görür." "Sözkonusu değişiklik taslağı uzun bir metin oluştuyordu" (Milliyet, 1, 2, 3 Kasım 1993, 1. s. başyazı) ibare ve cümlelerindeki basınyayın, anababa, havaalanı, gözönünde, sözkonusu gibi birleşik yazılışlar da zihni karıştırmak-tadır. Genç öğrencilerimiz, aydınlanmak üzere bu konuyu öğretmenlerine sorduklarında, net olmayan değişik cevaplar aldıklarını bildirmekte ve en yetkili kuruluş olarak Türk Dil Kurumundan doyurucu bilgi ve açıklama beklemektedirler.

Gerçi, ilgisi dolayısıyla, Kurum Başkanlığınca Gramer Bilim ve Uygulama Koluna havale edilen bu türlü mektuplardaki sorulara özel mektup-larla kısa cevaplar verilmiştir. Ancak, konu bir mektup çerçevesini aşan açıklamaları gerekli kıldığı ve ayrıca her öğrenciyi, her aydınımızı ilgilendirir nitelikte olduğu için, bu konuya dergimizde özel bir yer ayırmayı uygun bulduk. Böylece, sanıyoruz ki, bu yazı, aynı konuda kararsızlığa düşen daha başka okuyucularımızın da ilgisini çekecektir.

Konuya girerken hemen belirtmek isteriz ki, şimdiye kadar çeşitli imlâ kılavuzlarında ve değişik yayınlarda, birleşik kelimeler bakımından bir-birini tutmayan yazılışların yer alışı, doğrudan doğruya birleşik kelimelerin ne olduğu konusundaki farklı tanım ve anlayışlardan kaynaklanmaktadır. Nitekim çeşitli dil bilgisi ve gramer kitaplarında da farklı tanımlar yer almıştır. Bu nedenle, önce Türk dilinin yapı ve işleyiş özellikleri ile anlam bilmeli ölçülerini göz önünde tutarak birleşik kelimenin ne olduğunu türleri arasında nitelik farkı bulunup bulunmadığını, eğer varsa, ayrı ve bitişik yazılışta hangi ölçüte (kriter'e) başvurulacağını iyice belirlemek gerekiyor.

Bilindiği gibi, Türkçenin "kök" diye adlandırdığımız ve bazı istisnalar dışında hemen hepsi tek heceli kelimelerden oluşan asıl kelime sayısı pek fazla değildir. Ama dilimizin yeni kavramlara, yem oluş ve kılışlara karşılık olmak üzere yeni yeni kelimeler yaratma imkânı çok geniştir. Türkçemizde bunun için başlıca üç yol vardır. Bunlardan birincisi "türetme", ikincisi "birleştirme", üçüncüsü de "kalıplaşma" yoludur. "Türetme" ve "birleştirme" yolları son derece işlektir. "Kalıplaşma" yolu ise gözde (gözde olan insan = sevgili), yüzde (bir şeyin yüzdesini almak: matematikte birim olarak kullanılan bir oran), güzün (güz ile = güz mevsiminde), kışın (kış ile = kış mevsiminde), komşu (< kon-uş-u: karşılıklı veya birarada kona-rak yerleşen) örneklerinde görüldüğü üzere fazla işlek değildir. Dilin zaman içinde kendi kendine geliştirdiği ve kelimelerin söz içindeki kullanılış biçimlerinden kaynaklanan bir oluşumdur.

Türetme yolu, bir kök veya gövdeye türetme ekleri getirerek, eskisinden farklı yeni bir kavrama karşılık olacak yeni bir kelime ortaya koymaktır: Yaz'dan yazlık (yaz+lık); yazlık ev, yazlığa çıkmak vb.), yaz / yaz+la-(yazlamak), geç / gec+ik- (gecikmek), yor- (yormak) /yor-gun, yor-ul-gibi.

Birleştirme yolu ise, yeni kavramlara karşılık olacak yeni kelimelerin yapılışında, türetmede olduğu gibi bir kök ile bir veya daha fazla eki değil, doğrudan doğruya iki veya daha fazla

kelimeyi, Türkçenin belirli birleş-me kuralları içinde tek bir kavrama karşılık olacak şekilde yan yana getir-mek veya birleştirmektir.

Kuruluşlarında şekil bilgisi yani dil kuralları açısından bir ayrılık söz konusu olmadığı halde, imlâ kuralları bakımından ayrı ve bitişik yazılan birleşik kelimelerimiz vardır. Bunun sebeplerini yeterince açıklayabilmek için, konuyu iki ayrı bölümde ele almayı uygun buluyoruz:

A. Ayrı Yazılan Birleşik Kelimeler ve Nitelikleri

Türkçede birleşik kelime yapmak üzere başvurulan gramer kalıpları; isim tamlaması, sıfat tamlaması, edat grubu, zarf grubu ve ikileme biçimi-mindeki kelime grupları ile yardımcı fiiller ile kurulan fiil tülleridir.

Bunları birkaç örnekle açıklamaya çalışalım:

1- İsim tamlamaları ile kurulanlar:

Balın rengi, bahçenin kapısı, çocuğun elbisesi, dolabın kilidi, pencerenin camı gibi ilgi hali ve iyelik ekleri getirilerek oluşturulan "belirli" isim tamlamalarında; renk, kapı, kilit, elbise ve cam gibi isimler, kendilerinden önce gelen, tamlayan niteliğindeki isimler tarafından, herhangi bir kavram de-ğişikliği söz konusu olmadan sadece belirlenmiş oldukları ve geçici bir ilişkiye dayanan bu belirlenme bilinen belirli bir nesneye ait olduğu için, belirli isim tamlamaları; devenin başı, sözün kısıyası, işin kötüsü, malın gözü gibi birkaç istisnası dışında birleşik kelime kurmaya elverişli değildir. Ancak, belirsiz isim tamlamaları bu türlü kelime yapımı için biçilmiş kaftan gibidir. Çünkü, "tamlayan" görevindeki birinci isim ile "tamlanan" görevindeki ikinci isim arasında, belirli isim tamlamalarında olduğu gibi geçici belirtme ilişkisi değil, doğrudan doğruya yeni bir kavrama, karşılık olacak bir anlam birleşmesi söz konusudur: bal rengi, badem ağacı, şeker pancarı, gül suyu, güz mevsimi, yaban gülü, düğün çorbası, su böreği, peynir tatlısı, dağ keçisi, odun kömürü gibi. Bu tamlamalarda, belirli birer anlam ilişkisi ile yan yana gelen kelimelerden her biri, kendi anlamlarını korudukları hâlde, birleşik olarak tek bir kavrama karşılık olmuşlardır. Taşıdıkları özel anlam dolayısıyla, sözlükte bağımsız birer isim niteliği kazanmışlardır. Gül suyu herhangi bir suyun değil, içinde gül kokusu bulunan özel bir su, un, yaban gülü, aşılınmamış gülün, badem ağacı, badem meyvesini bitiren ağacın adı, odun kömürü, odundan elde edilen bir tür kömürün adıdır. Tulum peyniri de bir peynir türüdür. Demek ki, burada tamlama kalıbındaki iki ismin şekilce ayrı fakat anlamca birleşmiş bir kaynaşması söz konusudur. Örnek olarak gösterilen türdeki birleşmelerin hepsi de bu nite-liktedir. Ayrıca, birleşime giren kelimelerden her biri kendi özel anlamlarını korudukları için, bunların bitişik yazılmaları gerekmemektedir. Nitekim Ziraat Bankası, Türk Standartları Enstitüsü, İstanbul Ticaret Odası, Bağımsız Devletler Topluluğu gibi tamlama türündeki isimler de birer özel ad oluşturan birleşik kelime oldukları hâlde, aynı gerekçe ile birbirinden ayrı yazılmaktadır.

Bu gruba giren birleşik kelimeler içinde kafa dengi, kül rengi, gül kuru-su, ceviz yeşili, ayva sarısı gibi sıfat görevi yüklenenler de vardır: Siyah tayyörü içine giydiği ayva sarısı bluzuyla oldukça hoş görünüyordu vb.

İnce hastalık (verem), kara tahta, iyi niyet, acı badem, şekerli kahve, bakar kör, kuru yemiş, toplu iğne, kırmızı turp gibi birleşik kelimeler, sıfat tamlaması kalıbındadır. Birinci maddede gösterdiğimiz örnekler ile aynı niteliği taşırlar.

Az sonra, pek iyi, en aşağı, daha doğrusu, aşağı yukarı, sabaha karşı, öğleden sonra, yarına kadar, senin için, bundan dolayı, uygun düşmek, iyi karşılamak, aradan çıkmak, küçük düşürmek gibi zarf yahut edat veya zarf grubu türüne giren birleşik kelimeler de vardır.

4 / a- Ana baba, ev bark, çoluk çocuk, karı koca çanak çömlek, tas ta-rak, kazma kürek, konu komşu, bet beniz;

4 / b- Açık saçık, eğri büğrü, delik deşik, kaba saba, kara kuru, kırık dökük, ikişer üçer, beşer sekizer;

4 / c- Ağır ağır, azar azar, çeşit çeşit, derin derin, diri diri, teker teker, uslu uslu, gürül gürül;

4 / ç- Baka baka, sıkıla sıkıla, koşa koşa, salma salma, düşe kalka, ya-na yakıla, durup durup, yıkayıp yıkayıp;

4 / d- Ay ay, hay hay, vah vah, tuh tuh, pisi pisi türündekiler de isim, sıfat, zarf ve ünlem olarak kullanılan ikileme kalıbındaki birleşik kelime örnekleridir.

Bunların acı duymak, el açmak, dil uzatmak, suç işlemek, boyun eğmek; içki içmek, dikiş dikmek, iş işlemek, yazı yazmak, oyun oynamak; canı sıkılmak, gücü yetmek, yüzü gülmek, gözü dönmek; yola koyulmak, kefeni yırtmak, şifayı bulmak, soluğu kesilmek, gözden düşmek, çığırından çıkmak gibi isim grubu türünden olanları da vardır.

Yalın hâldeki Türkçe ve yabancı isimlere etmek, eylemek ve olmak yardımcı fiilleri getirilerek geçişli ve geçişsiz birleşik fiiller de kurulur: Deli etmek, kabul etmek, söz etmek, göç etmek, tedirgin etmek, yardım etmek, yok etmek; deli olmak, hasta olmak, iyi olmak, pişman olmak, perişan ol-mak, sebep olmak vb.

Yukarıda ana çizgileri ile birbirinden farklı altı şekil bilgisi kalıbı için-de özetleyerek verdiğimiz bütün örnekler birer birleşik kelime oldukları hâlde bitişik yazılmamaktadırlar, bitişik yazılmaları da gerekmemektedir. Çünkü isim tamlaması kalıbındaki türler açıklanırken belirtildiği üzere, bunlar her ne kadar iki veya daha çok kelimenin belirli kurallar içinde tek bir kavrama karşılık olacak şekilde bir araya gelmeleri ile oluşmuş iseler de, birleşime giren her kelime kendi özel anlamını koruduğu ve anlam kay-masına bağlı bir anlam değişmesi de söz konusu olmadığı için, bu birleşik kelimeleri oluşturan öğelerin birbirinden ayrı yazılmaları gerekmektedir.

Bu nedenle, yazımızın başında verdiğimiz ilk öğretim, orta öğretim, yüksek öğretimi birleşik kelimeleri ile basın yayın (basın ve yayın demektir), ana baba (ana ve baba).., göz önünde, söz konusu (söze konu olan anlamıyla), hava alanı kelimelerinin de birbirinden ayrı yazılması gerekiyor. İlk öğretim, orta öğretim vb.'i söz konusu olunca, bunlara, aynı nitelikteki açık öğretim, örgün öğretim, teknik öğretim, dinî öğretim, gündüzlü okul, yatılı okul, eğitim alanı, ekim alanı, üretim alanı, araştırma alanı gibi örnekleri de ekleyebiliriz.

Görülüyor ki, bu konuda uzun süre, dilin yapı ve işleyişindeki şaşmaz öl-çüleri dikkate alan incelemeler yapılmadığı ve imlâdaki ölçülerde de kaba taslak bir birleşik kelime anlayışına bağlı kalındığı için, uygulamada bu anla-yışlara bağlı farklı yazılışlar süregelmiştir. Alışkanlıklar kolay kolay bırakı-lamaz olmuştur. Bunda bir dereceye kadar, dilimizin geçirdiği alfabe ve dil inkılâbı dolayısıyla, gelişmelerin çok hızlı ve dalgalanmalı bir tempo ile yol alışının da etkisi olsa gerek. İşte bu nedenle, Türk Dil Kurumu, 1985'ten sonraki yayınlarında, imlâ kurallarını düzenlerken, birleşik kelimelerin ya-zılışını, bunların niteliklerini göz önünde bulundurarak ayarlama gereğini duymuştur. Bu sebeple de ayrı ve birleşik yazılışlarda alışkanlıkları dikkate almayan daha köklü dil ölçütlerine bağlama ilkesini benimsemiştir. Şimdi gelelim bitişik yazılan birleşik kelimelere ve taşıdıkları özelliklere:

B. Bitişik; Yazılan Birleşik Kelimeler ve Nitelikleri

Bu gruba giren birleşik kelimeler de tıpkı yukarıki bölümde belirtti-ğimiz kelime kalıplarına uygun olarak kurulmuşlardır. Ancak, bunların ötekilerden ayrılan yanı, birleştiği oluşturan kelimelerden birinin veya tamamının benzetme, yolu ile artık eski anlamını kaybedip yeni ve farklı bir anlama dönüşerek kaynaşmış olmalarıdır. Yani, bunlarda bir anlam kay-ması yahut da anlam değişmesi böz konusudur. Söz gelişi hanımeli, ne "hanım"dır ne de "el" dir. Yalnızca güzel kokulu sarmaşık türünden bir çi-çeğin adıdır. Hanım eline benzeyen inceliği dolayısıyla bu ad

verilmiştir. Aslanağzı, devetabanı ve delidolu da böyledir. Bunların aslanın ağzı ve de-venin tabanı ile hiçbir ilişkileri kalmamıştır. Sırf çiçeğin aslanın ağzını, bit-kinin de devenin tabanını andırması nedeniyle ve benzetme yoluyla oluş-tukları için bu adı almışlardır. Nitekim, "Salonun uygun yerlerine iki saksı devetabanı koydum" cümlesindeki devetabanı ile "Ayakları deve tabanı gibi dümdüz. O da yürüyüşünden belli oluyor" cümlesindeki deve tabanı ke-limeleri şekilce aynı oldukları hâlde, anlam bakımından birbirinden farklı-dırlar. Birincisi anlam farkı yaratan özel bir bitki adı olduğu için birleşik ke-lime niteliğindedir. İkincisi ise "devenin tabanı" anlamına gelen ve belirt-me görevi yüklenmiş olan alelade bir isim tamlamasından ibarettir. Deli-dolu kelimesi "konuşma ve davranışlarında ölçüsüz olan, patavatsız" an-lamıyla bitişik yazılması gerekirken, bir hüküm grubu olarak ayrı yazıl-malıdır: "Dün misafirlikte gördüğüm kızlardan sarışın ve mavi gözlü olanı, delidolu birine benziyor". Yahut da "Bu şehirde etrafımız deli dolu. Tedaviye muhtaç insanlar ortalıkta dolaşüyor." gibi. Bu yazılış ayrılığı benzer kelime-ler arasındaki anlam ayrılığından kaynaklanan iltibasa (anlam karışmasına) da engel olmaktadır.

Bitişik yazılan birleşik kelimeleri de buldukları kelime kalıplarına göre şöyle sıralayabiliriz:

1. İsim tamlaması türünde olanlar: Bu yolla yapılmış pek çok cins isim ile bir kısım yer ve kişi adları vardır: Aslanağzı, yavruağzı (bir çiçek türü), hanımeli, devetabanı, devedikeni (bir süs bitkisi), kuşburnu (yaban gülü ağacı ve meyvesi), balkabağı (bir kabak türü), keçiboynuzu (bir ağaç türü), yenedünya (bir meyve türü), kazandibi (bir tatlı), dilberduılağı (bir tatlı), hanımgöbeği (bir tatlı), gelinkuu (bir kuş türü), göztaşı, camgöbeği, kavuniçi; Adapazarı, Afyonkarahisarı, Kadınhanı, Edirnekapısı, Rumeli, Karamanoğlu, Kızlarağası, Bolubeyi, Germiyanogulları, Osmanoğulları, Şeyhoğlu vb.

Dilimizde yabancı dillerin kurallarına göre oluşturulmuş bulunan ve bu gün bitişik yazılan bazı birleşik kelimeler de vardır: abıhayat (< F.A. is. t. âb-ı hayât: hayat suyu, bengü su), abıru (< F. âb-ı ru: yüz suyu, na-mus, şeref), ciğerpere (< F. ciger-pâre: çok sevilen kimse), gardenparti (< İng. garden + party: bahçe veya parkta verilen davet), hayalperest (< A.F. hayâl + perest: sürekli hayal kuran, hayalci), hidrobiyoloji (Fr. suda yaşayan canlıların hayatını inceleyen bilim dalı), hidroelektrik (Fr. su gü-cünden elde edilen elektrik) vb.

Dilimizdeki pek çok cins adı ile yer adı olan birçok kelime de sıfat tamlaması kalıbındadır: açığöz, akbaba, alabalık, aksakal, ağırbaşı, ballı-baba, buzdolabı, boşboğaz, pisboğaz, kabakulak, karagöz, cingöz, karafatma, palabıyık, kırkayak, kuşbaşı, Akçay, Acıgöl, Akdeniz, Karadeniz, Aladağ, Uludağ, Aksu, Göksu, Kabataş, Kızılay, Sarıyer, Yenimahalle vb. Hatta bun-lar içinde iyelik eki almış bir isimle bir sıfatı kaynaştıran, isim ve sıfat ola-rak kullanılan birleşikler de vardır: Adıyaman, başıboş, başıbozuk, baldırı-çıplak, sarığıburma, gelişigüzel vb.

Bir isim ile bir çekimli fil veya iki sıfat-fiil şeklinin birleşmesinden oluşmuş isim türünden birleşikler de vardır: ayakbastı (parası), imamba-yıldı, hünkârbeğendi, külbastı, karyagdı, kaptıkaçtı, zıpçıktı, gecekondu, çıtkırıldım, dedikodu, mirasyedi, biçerdöver, uyurgezer, uçaksavar, ağaçka-kan, Tozkoparan, dalgakıran, dokunmabana (bir çiçek türü) vb.

Ses düşmesine veya hece kaynaşmasına uğramış olan birleşik kelimeler de bitişik yazılır: cumartesi (< cuma ertesi), pazartesi (< pazar er-tesi), kaynana (< kayın ana), kahvaltı (< kahve altı), sütlaç (< sütlü aş), niçin (< ne için), nasıl (< ne asıl) vb.

Dilimize Arapçadan girmiş, son sesi ikiz veya çift ünsüz olan tek heceli kelimeler ile af (afv), azil, emir, hüküm, kayıp, keşif, sabır, seyir gibi kelimeler; etmek, olmak ve eylemek yardımcı fiilleri ile birleştiğinde, yabancı kelimeler aslî şekillerine dönüşür ve bitişik yazılırlar: affetmek, azletmek, hükmetmek, hissetmek, kaybetmek, keşfetmek, neşretmek, kaybolmak, affolunmak, emreylemek, sabretmek gibi.

BİRLEŞİK KELİMELER VE YAZILIŞLARI ÜZERİNE

Yazar S.K.

Perşembe, 23 Temmuz 2009 08:46 -

Birer tasvir fiili niteliğindeki bilmek, durmak, vermek, görmek, yaz-mak (hata işlemek), gelmek, kalmak gibi yardımcı fiillerle kurulan alabil-mek, bilebilmek, anlatadurmak, gidedurmak, isteyigörmek, olagelmek, alı-vermek, öğrenivermek, bakakalmak, uyuyakalmak, düşeyazmak gibi birleşik fiiller de bitişik yazılır. Verilen örneklerde görüldüğü üzere, yardımcı fiiller, esas fiilin anlamına "iktidar", "tezlik", "süreklilik" vb. anlam incelik-leri katmak suretiyle onların asıl anlamında değişiklik meydana getirmişlerdir.

Bu örnekleri daha da artırmak mümkündür. Görülüyor ki, isim, sıfat, zarf ve fiil olarak kullanılan ve bitişik yazılan birleşik kelimeleri gözden geçirdiğimizde, örneklerin hepsinde de asıl anlamların kaybedilerek benzetme yoluyla yepyeni bir anlamda kaynaşma söz konusudur. O hâlde, biz, birleşik kelimelerin yazılışı için, yukarda da belirttiğimiz gibi, kendi anlamlarını değiştirmeden birbiri ile kaynaşarak yeni bir kavrama karşılık olan birleşik kelimeler ayrı yazılır. Eski anlamların kısmen ve-ya tamamen kaybederek yepyeni bir anlam oluşturacak biçimde kaynaşmış bulunan birleşik kelimeler de bitişik yazılır şeklinde bir imlâ kuralı koyar isek, o zaman, birleşik kelimelerin yazılışını, bunların niteliklerine uygun çok daha sağlıklı bir kurala bağlamış oluruz. Böyle bir ölçü, şimdiye kadarki yanlış alışkanlıkların getirdiği yanlışlıkları da önler sanıyoruz. Ayrıca, gramer kitaplarında birleşik kelime bölümünde verilen tanımların ve yazılış şekillerinin, birleşik kelimelerin nitelikleri ve imlâ ile olan bağlantıları açısından yeniden değerlendirilmesi gerektiği görüşündeyiz.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Türk Dili, sayı:507, yıl: 1994